

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۲/۲۵

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Finding the Patterns of Indian Mosques Architecture
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

الگویابی معماری مساجد هند

احسان دیزانی*

چکیده

هند از جمله سرزمین‌هایی است که از گذشته‌های دور دارای تمدن‌های متنوعی بوده است. همین امر باعث شده این کشور از دیدگاه معماری غنی و متنوع باشد. ورود اسلام به هند و شکل‌گیری حکومت‌های اسلامی باعث شکل‌گیری نوع خاصی از معماری اسلامی در شبه‌قاره شده است. معماری مساجد هندی، بارزترین گونه معماری اسلامی شبه‌قاره ارزیابی می‌شود. این پژوهش بر این فرض استوار است که الگوی معماری مساجد هند ترکیبی از معماری مساجد اولیه اسلامی، ایرانی و معماری بومی هند است. ریشه‌یابی ویژگی‌های معماری مساجد هندی، موضوع نوشتار حاضر است. در این مجال به تأثیرپذیری معماری مساجد هندی از معماری مساجد اولیه اسلامی، معماری غنی و باسابقه طولانی در هند، قبل از ورود اسلام و معماری تمدن‌های اسلامی پیشرفته در همسایگی هند مانند ایران پرداخته شده است.

ویژگی‌های معماری مساجد هندی به‌طور کلی شامل شبستان‌های رو به قبله، وجود میانسرا، الگوی چهار ایوانی، تقسیمات منفرد بدنه‌ها به‌ویژه تقسیمات سه‌تایی، حضور مسجد در مرکز محله و قرارگیری آن بر روی صفا (در ارتفاع)، دسترسی به ورودی‌های مسجد با پلکان‌های وسیع، تقسیمات سه‌تایی گنبدخانه‌ای روبه‌قبله و استفاده از رواق‌های شفاف (نیم‌جدار) بیرونی رواق‌ها که منظری به بیرون دارد) در اطراف میانسرا است. ریشه‌یابی ویژگی‌های معماری فوق در نوشتار حاضر، رهنمون به کشف الگوی معماری مساجد هندی خواهد بود.

واژگان کلیدی

الگویابی، معماری، مسجد، معبد، هند، ایران.

* کارشناس ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی - دانشگاه تهران. نویسنده مسئول ۰۹۱۲۱۸۱۰۸۸۷. dizani.ehsan@gmail.com

مقدمه

به‌عنوان مسجد اولیه، "جامع احمدآباد" به‌عنوان الگوی در حال شکل‌گیری مساجد هندی و "جامع دهلی" به‌عنوان نمونه کامل معماری مسجد هندی آورده شده و ویژگی‌های آنها تحت عنوان جمع‌بندی ویژگی‌های معماری مساجد هندی آورده شده است. در انتها مقایسه تطبیقی و تحلیل ویژگی‌های استنتاجی از معماری بومی هند، مساجد اولیه اسلامی-ایرانی با نمونه‌های مساجد هندی پرداخته شده است.

ریشه‌یابی ویژگی‌های معماری مساجد هندی

در این قسمت به منظور شناخت و ریشه‌یابی معماری مساجد هندی ابتدا معماری بومی هند و نمونه‌هایی از معابد هندی معرفی شده و ویژگی‌های معماری آنها جمع‌بندی می‌شوند. سپس ویژگی‌های معماری مساجد نخستین اسلامی و در ادامه ویژگی‌های معماری مسجد در ایران معرفی می‌شوند. شناخت سیر تحول ویژگی‌های معماری مساجد هندی در طی زمان در سه دوره اولیه، میانی و تکامل یافته صورتت خواهد گرفت.

معماری بومی هند

غارهای آجانتا از قرن دوم قبل از میلاد است و دارای ۲۹

معماری مساجد هندی دارای ویژگی‌هایی است که سوالاتی، اساسی را مطرح می‌نماید از جمله سیر تحول الگوی معماری مساجد هند چگونه بوده است؟ الگوی تکامل‌یافته مساجد هندی دارای چه ویژگی‌هایی است؟ ویژگی‌های الگوی معماری مساجد هندی از کجا سرچشمه گرفته است؟ مقاله حاضر در پی پاسخ به این سؤالات تدوین شده است. روش تحقیق در این مقاله تحلیلی-توصیفی است. نوشتار حاضر نخست با مشاهده و توصیف سپس با مقایسه تطبیقی و تحلیل به دنبال اثبات فرضیه است. رویکرد مقایسه تطبیقی در این مقاله، مطرح کردن نمونه‌های موردی و بررسی ویژگی‌های آنهاست. به‌منظور ریشه‌یابی ویژگی‌های معماری مساجد هندی از نمونه‌های موردی سه گروه معماری بومی هند، مساجد اولیه اسلامی و ایرانی انتخاب شده و ویژگی‌های آنها مبنای استخراج و تحلیل ویژگی‌ها قرار گرفته است. از معماری بومی قبل از اسلام در هند معبدهای آجانتا، الورا، الفانتا، و معبد کانداریا ماهادوا و معبد کنارک، از معماری اولیه دوران اسلامی "مسجدالنبی(ص)" و از مساجد اولیه ایرانی "مسجد جامع فهرج" و نمونه کامل مسجد ایرانی "جامع اصفهان" انتخاب شده است. به‌منظور بررسی سیر تحول مساجد هند، نمونه‌هایی شامل "مسجد اجمیر شریف"

تصویر ۱. تقسیمات سه‌تایی درون یکی از غارهای آجانتا، قرن دوم قبل از میلاد.
عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۱.

از ویژگی‌های معماری غارهای آجاتتا و الورا است. تقسیمات سه‌تایی، دسترسی توسط پلکان‌های عظیم، وجود ورودی‌های شاخص و مجسمه‌ها و تزئینات سنگی از دیگر ویژگی‌های این غارها است (تصاویر ۳ و ۲).

معبد بودائی است (تصویر ۱). غارهای الورا بین قرون ششم تا دهم میلادی است و دارای دوازده غار بودائی، هفده غار هندو و پنج غار جینی است. قرارگیری این معبدها در ارتفاع به صورت طبیعی و مصنوعی

تصویر ۲. ساخت معابد بر روی ارتفاع طبیعی و ایجاد پلکان، غارهای الورا، بین قرون ششم و دهم میلادی. عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۱.

تصویر ۳. قرارگیری روی صفا، وجود ورودی شاخص و مجسمه‌ها و تزئینات سنگی در معابد الورا، بین قرون ششم و دهم میلادی. عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۱.

معبد الفانتا

سنگین به درون آن خیره می‌شود تا اینکه پس از مأنوس شدن با تاریکی، شکل‌های غول‌آسای سه سردیس را می‌بیند که ذره‌ذره از دیوار مقابل پدیدار می‌شوند. در این سردیس‌ها، شیوا در مقام مهادوا یعنی خدای خدایان و تجسم نیروهای خلاقیت، بقا و تخریب (جلوه‌گر) شده است. تصور قدرت، بی‌درنگ از مشاهده ابعاد سرها که تقریباً ۴۲۰ سانتی‌متر از سطح معبد ارتفاع دارند و بیننده در برابرشان کوتوله‌ای بیش جلوه نمی‌کند، به بیننده القا می‌شود" (گاردنر، ۱۳۷۴: ۶۸۹)؛ (تصویر ۴).

غار معبدهای هندویی در الفانتا (مربوط به سده ششم میلادی) با ویژگی‌های معماری تقسیمات سه‌تایی، قرارگیری در ارتفاع (طبیعی) و عظمت گرایبی است. "شاید عالی‌ترین دستاورد هنر هندو را بتوان در جزیره الفانتا دید که صنعتگرانش (راهبان هنرمند) در سده ششم میلادی، درون قله‌ای را خاک‌برداری کردند و (درون غار) یک تالار ستون‌دار عظیم به وسعت سیصد مترمربع در دلش ایجاد کردند. بیننده به محض ورود به این معبد، از میان ردیف ستون‌های

تصویر ۴- تقسیمات سه‌تایی شیوا در مقام مهادوا (خلاقیت، بقا و تخریب)، معبد غاری، جزیره الفانتا، سده ششم میلادی. مأخذ: گاردنر، ۱۳۷۴: ۶۹۲.

معبد کانداریا ماهادوا

مجسمه‌ها و نگاره‌های سنگی است. نمونه‌های اولیه معابد هندی به صورت غار در میان کوه‌ها ایجاد شده است. قرارگیری در ارتفاع و دسترسی توسط پلکان‌های عظیم و تقسیمات سه‌تایی فضاهای داخلی، ستون‌ها و سردیس‌ها از ویژگی‌های معابد غاری است. در طی زمان معابد متأخر هندی با الگو گرفتن از معابد غاری روی سکوهایی طبیعی و یا مصنوعی ساخته می‌شوند و پلکان‌های وسیع برای دسترسی به آنها ایجاد می‌شود. ورودی‌های شاخص از دیگر ویژگی‌های این معابد است. کاربرد مجسمه‌های تراشیده شده از سنگ به اشکال مختلف انسانی، حیوانی و تخیلی از ویژگی‌های بارز معابد هندی است.

در قرن یازدهم درخاجوراهو ساخته شده و معبدی هندویی است (Albanese, 2003: 30). قرارگیری این بنا بر روی یک صفا مصنوعی از ویژگی‌های معماری این بنا است. از دیگر ویژگی‌های آن دسترسی توسط پلکان‌های وسیع، ورودی‌های شاخص، مجسمه‌ها و تزئینات سنگی است (تصاویر ۵، ۶، ۷). معبد کنارک در قرن سیزدهم ساخته شده و معبدی هندویی است (Ibi: 64). این بنا روی سکویی دست‌ساز ساخته شده است و دسترسی به آن از طریق پلکان‌های وسیع و ورودی‌های شاخص از سه طرف امکان‌پذیر است (تصاویر ۸ تا ۱۰). این بنا دارای حجاری‌های سنگی به صورت

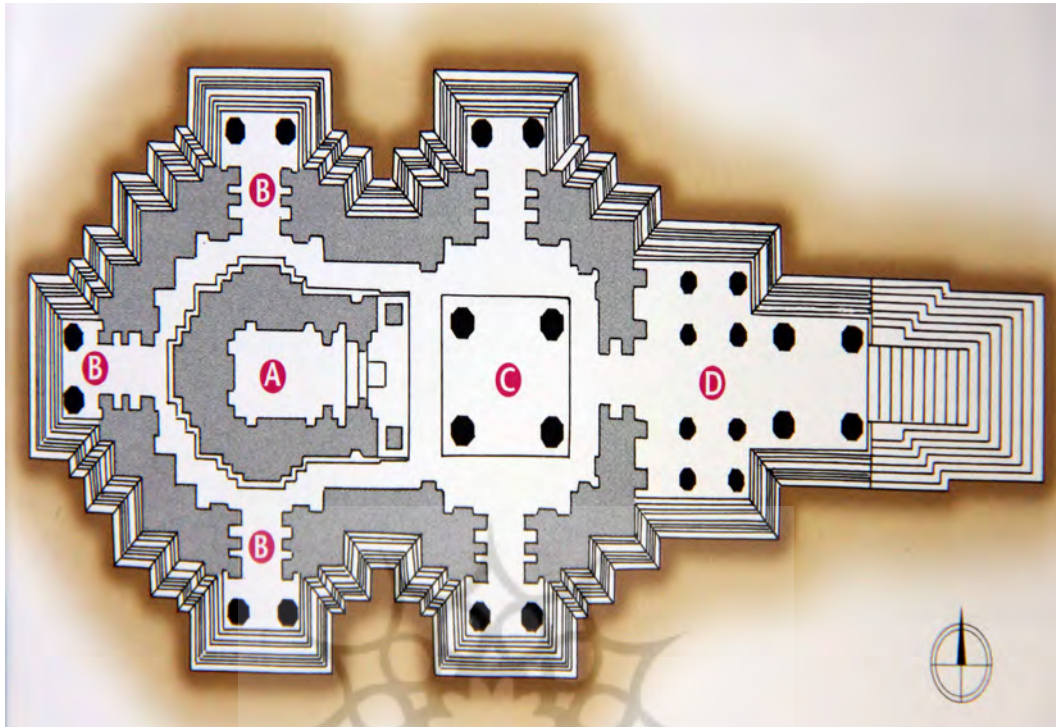

تصویر ۵. نمای ورودی و جانبی معبد کانداریا ماهادوا، قرن یازدهم. مأخذ : www.education.asianart.org

تصویر ۶. نمای جانبی معبد کانداریا ماهادوا، قرن یازدهم. مأخذ : www.tiuristlink.com

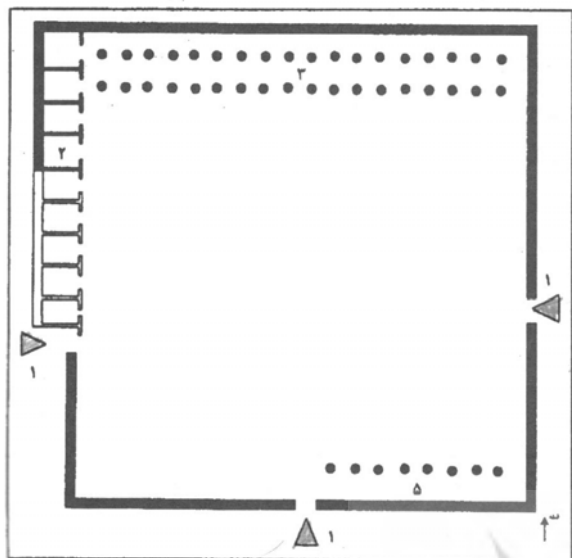

تصویر ۷. پلان معبد کانداریا ماهادوا، قرن یازدهم. مأخذ: Albanese, 2003.

تصویر ۸. نمای ورودی و کلی معبد کنارک، قرن سیزدهم. مأخذ: Albanese, 2003.

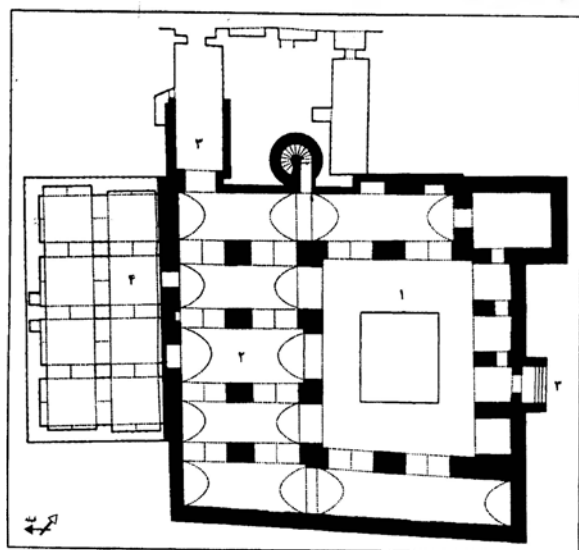

تصویر ۱۱. پلان مسجد مدینه، ۶۲۲ میلادی مأخذ: پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۳۶.

شبستان روبه‌قبلة و دارای میانسرا است. کالبد معماری این مسجد از معماری قبل از اسلام ایران گرفته شده است (تصویر ۱۲). یکی از اصیل‌ترین ساختمان‌های شیوه خراسانی، مسجد جامع فهرج است. این مسجد شاید کهن‌ترین مسجد ساخته شده در ایران باشد که ویژگی‌های نیارشی شیوه پارتی-ساسانی را داراست (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۳۷). این مسجد دارای تزیینات معماری قبل از اسلام است. آرایه‌های گچ‌بری شکنجی و پیچک‌های آن، همانند آرایه‌های کاخ کسری در تیسفون است (همان: ۱۳۹).

• مسجد جامع اصفهان

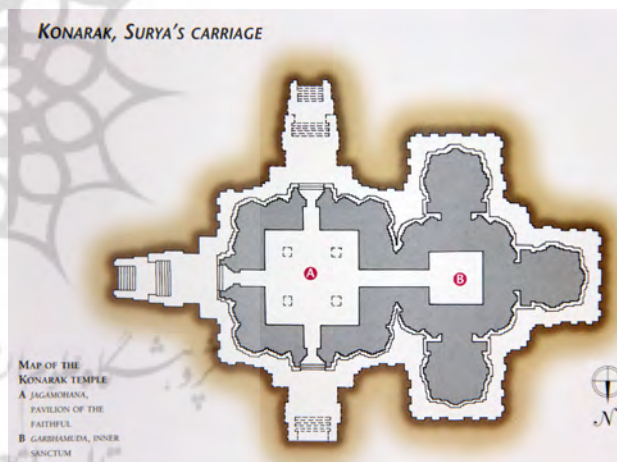
نمونه کامل مساجد ایرانی است (تصویر ۱۳) که همواره دارای موقعیت مرکزی در شهر بوده و در جوار بازار قرار دارد.

تصویر ۱۲. پلان مسجد جامع فهرج، ۶۷۲ میلادی. مأخذ: پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۳۸.

تصویر ۹. نمای ورودی و کلی معبد کنارک، قرن سیزدهم. مأخذ: Albanese, 2003.

تصویر ۱۰. پلان معبد کنارک، قرن سیزدهم. مأخذ: Albanese, 2003.

مساجد اولیه اسلامی

• مسجد النبی (ص)

این مسجد در مدینه نمونه اولیه مسجد است (تصویر ۱۱). "مسجد پیامبر در مدینه نخستین فضای ساخته شده در اسلام پس از مسجد قبا است" (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۳۶). این فضا رو به مکه بوده و دارای فضای مسقف ستون‌دار (شبستان)، حیاط، حجره‌های برای سکونت و صفه بوده است. این مسجد دارای موقعیت مرکزی بوده است. این مسجد دارای شبستان روبه‌قبلة و میانسرا بوده که ورودی‌هایی اطراف میانسرا قرار داشته است.

مساجد ایرانی

• مسجد جامع فهرج یزد

این مسجد نمونه اولیه مساجد ایرانی است. این مسجد دارای

آن در جمادی الثانیه ۵۹۵/مارس-آوریل ۱۱۹۹ در زمان قطب‌الدین ایبک ساختند. این بنا که بر بلندی در نیمه‌راه یکی از تپه‌های اجمر ساخته شده، مرکب از یک چهارضلعی بزرگ و هفتادونه متر هر ضلع آن است. .... در حقیقت این بنا را از مصالح باقیمانده از معابد پیشین ساخته‌اند" (بلر، ۱۳۹۰، ۳۸۹). این مسجد بر صفا طبیعی بنا شده و دارای محراب و شبستان روبه‌قبله است (تصویر ۱۶). ویژگی‌های کالبدی معماری این مسجد مانند ستون‌ها و پوشش‌ها از الگوهای پیش از اسلام است. همچنین تزئینات سنگی آن مربوط به قبل از اسلام است از این رو شبیه استفاده از مصالح معبد در بنای مسجد مطرح است. نمونه میانی مساجد هندی مسجد جمعه احمدآباد است (تصاویر ۱۷ و ۱۸).

"نوه او (مظفر شاه) احمد اول (سلطنت در ۱۴۱۱-۱۱۴۲) متصرفات خود را استحکام بخشید و پایتخت خود را به شهر قدیمی اسواال منتقل کرد و آن را احمدآباد نامید. در زمان او دوره‌ای از فعالیت‌های بی‌سابقه معماری شروع شد و تنها در پایتخت دست کم پنجاه مسجد بنا گردید. زیباترین آنها مسجد جامع (۸۲۶/۱۴۲۳) بود. این مسجد مرکب از یک صحن بزرگ سنگی (۷۵ در ۶۶ متر) و ردیف طاقگانی در سه جهت بود. در جهت چهارم یا سمت قبله یک نمای پیشین منقور و زیبا قرار داشت.... شبستان (۶۴ در ۲۹ متر) دربردارنده بیش از سیصد ستون باریک بود که پانزده گنبد عظیم در بالای آنها دیده می‌شد و در بالای گنبدها مجموعه‌ای از گنبدهای کوچک ساخته شده بود" (بلر، ۱۳۹۰ : ۴۰۱). این مسجد دارای موقعیت مرکزی در شهر بوده و در جوار بازار است. بنا بر روی صفا قرار گرفته و در دو جهت دارای پلکان است. این مسجد دارای سه ورودی مجزا از جهات اصلی است و شبستان آن در قسمت غربی دارای ورودی ناهمگون با فضای داخلی شبستان است. ورودی‌های این بنا از سه جهت بیرون شاخص شده‌اند و در اطراف میانسرا رواقی کم‌عمق بدون تشخیص‌نمایی ورودی‌ها قرار دارد (تصویر ۱۹). نمونه کامل مساجد هندی مسجد جامع دهلی (مسجد شاه جهان) است. این مسجد بین سال‌های ۵۸-۱۶۴۴ میلادی به دستور شاه جهان ساخته شده است (میشل، ۱۳۸۰ : ۲۷۰). ویژگی‌های معماری مساجد هندی در اینجا به حد کمال خود رسیده است (تصاویر ۲۰ و ۲۱). مسجد روی یک صفا بلند مشرف به بازار و محلات اطراف ایجاد شده است. ورودی‌های شاخص دوسویه در سه جهت اصلی قرار داشته و پلکان‌های عظیم دسترسی به آنها را به وجود آورده‌اند (تصویر ۲۲).

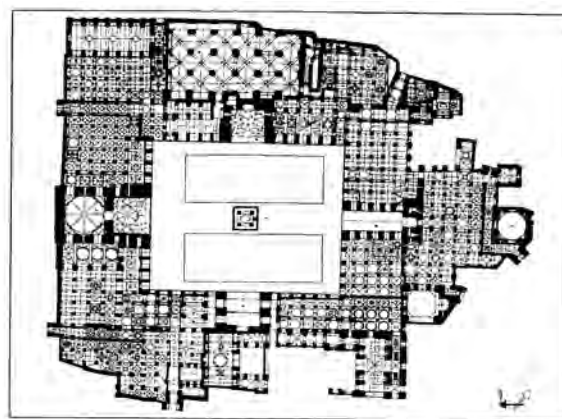
معماران و بنایان و حجاران هندی در این دوره (گورکانیان) از شیوه‌های معماری و ساختمانی در ایران متأثر بوده‌اند و آنها را اجرا می‌کردند. چنان که گفته شد وجود گنبدی بر فراز مقصوره،

جامع اصفهان به‌عنوان نمونه کامل مسجد ایرانی دارای چهار ایوان رو به میانسرا است. "طرح نخستین مسجد، به گونه بومسلمی (شبستان ستون‌دار) بوده که در سال ۱۵۶ هجری ساخته شده و کاوش‌ها موقعیت آن را روشن ساخته است. در سده پنجم و ششم دگرگونی‌های بنیادی در معماری مسجد رخ داد و مسجد به چهار ایوانی تبدیل شد. بدین گونه فضای پیوسته و ساده شبستان‌ها و میان سراها با ایوان‌ها و دو گنبد از هم گسسته شد.

از این پس چهار ایوانی بودن مسجد، یکی از ویژگی‌های بنیادی مسجد سازی در ایران شد" (همان : ۱۴۴). "ساختار شکل ارکان فضایی مسجد جامع اصفهان با برخی ابنیه قبل از اسلام مقایسه شده‌اند. وجود میانسرا به‌عنوان الگویی مربوط به بناهای کهن ایلامی ایران که در دوره‌های بعدی نیز تداوم داشته است. شبستان ستون‌دار که از تالارهای ستون‌دار معماری پارسی گرفته شده است. فضای ایوان به‌صورت مستقل در معماری ایران از دوره پارتی شکل گرفته است و ایوان رو به میانسرا نیز در همین دوران وجود داشته است. ساختار شکل گنبد خانه مسجد از آتشکده‌ها گرفته شده است البته جهت‌گیری آن به‌طرف قبله تغییر نموده است. منار نیز به‌عنوان عنصری کهن در معماری ایران وجود داشت. فن‌آوری ساخت و ساخت مایه نیز در ابتدای دوران اسلامی مشابه معماری بومی بوده است که بعدها با پیشرفت‌های چشمگیری همراه شد. از این رو ساختار شکل در مسجد جامع اصفهان از کنار هم‌نشینی الگوهای بومی قبل از اسلام، معماری ایران پدید آمده است" (دیزانی، ۱۳۹۲ : ۱۶).

سیر تحول مساجد هند

نمونه اولیه مساجد هندی مسجد جمعه اجمیر شریف است (تصاویر ۱۴ و ۱۵). "این مسجد را طبق کتیبه محراب

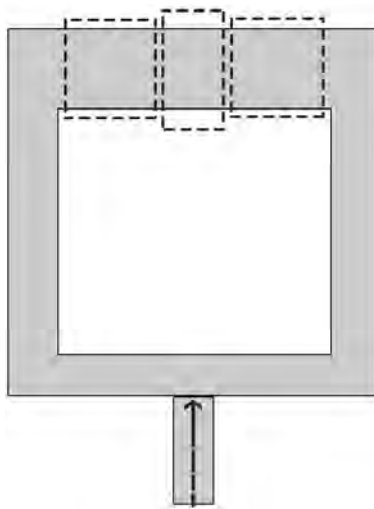

تصویر ۱۳. مسجد جامع اصفهان، ۱۰۴۵ میلادی. مأخذ: پیرنیا، ۱۳۸۲ : ۱۷۹.

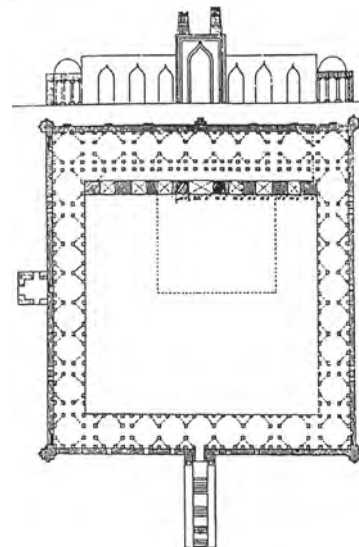

تصویر ۱۴. شبستان روبه قبله، مسجد جامع اجمیر شریف. عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۱.

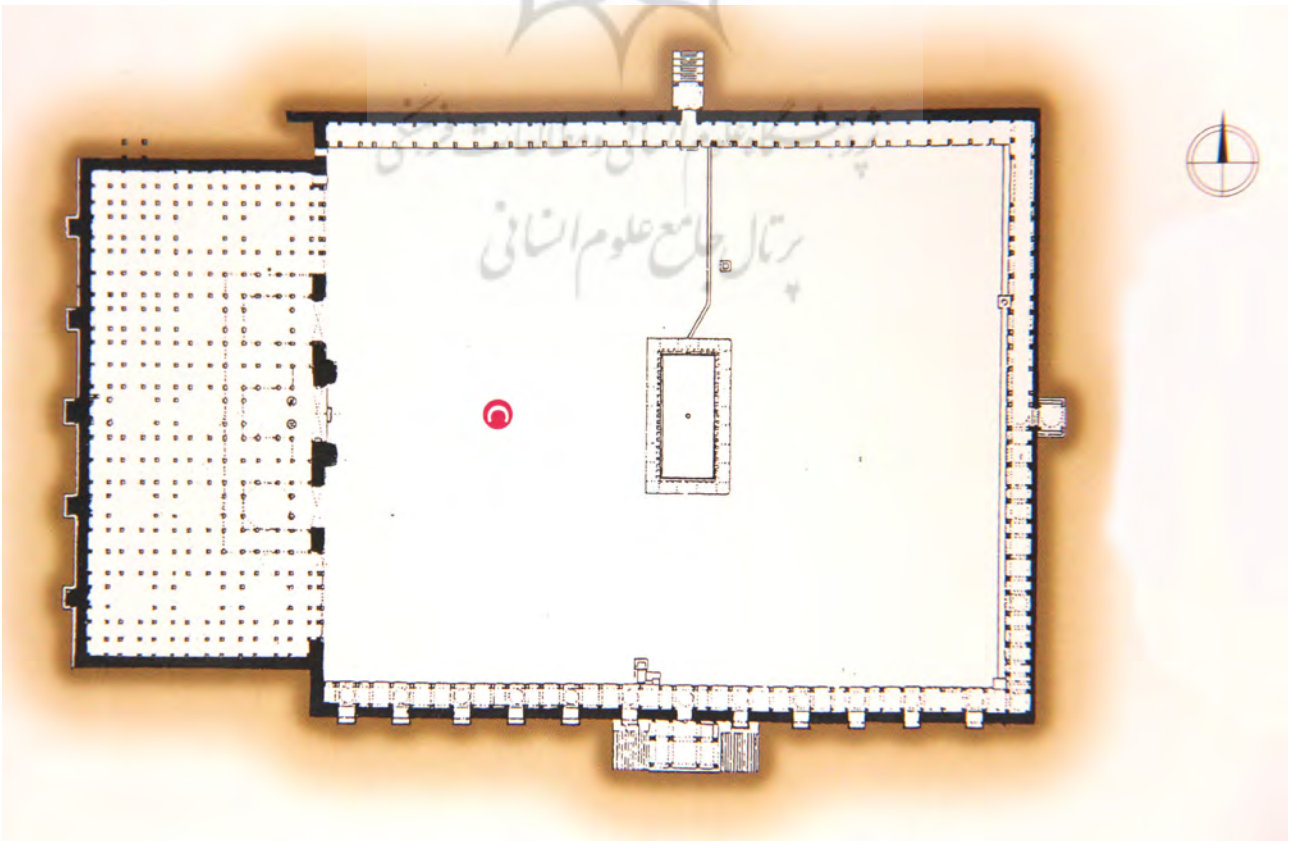
تصویر ۱۶. دیاگرام تقسیمات سه تایی شبستان روبه قبله و قرارگیری روی سکوی طبیعی در مسجد جامع اجمیر. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۱۵. نمای غربی و پلان جامع اجمیر. مأخذ: بلر، ۱۳۹۰: ۴۱۲.

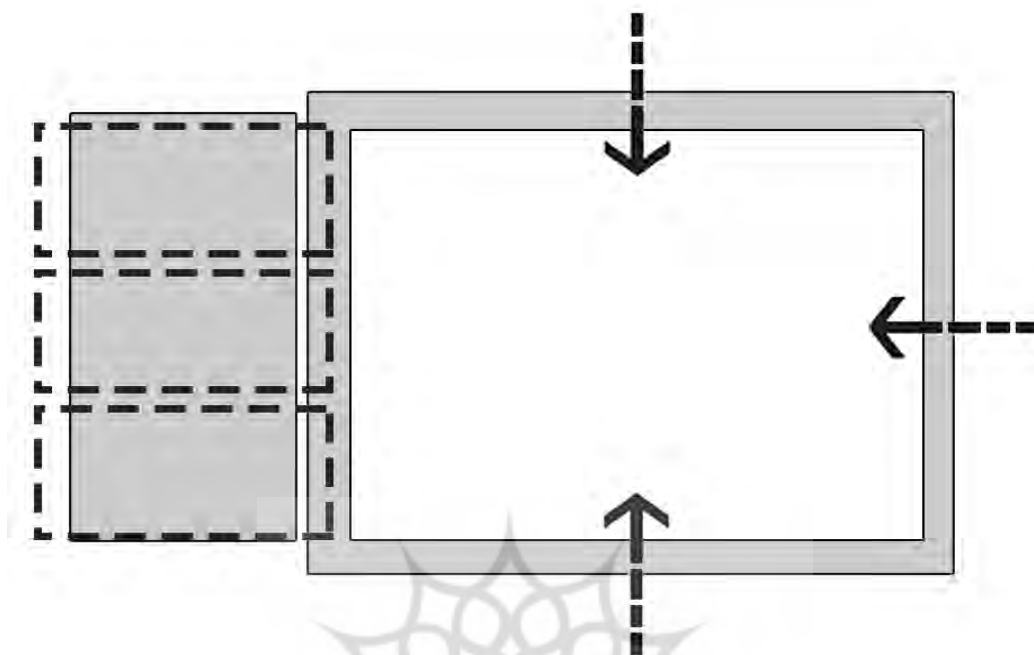

تصویر ۱۷. شبستان روبه‌قبله مسجد جامع احمدآباد. عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۱.

تصویر ۱۸. پلان مسجد جامع احمدآباد. مأخذ: Albanese, 2003.

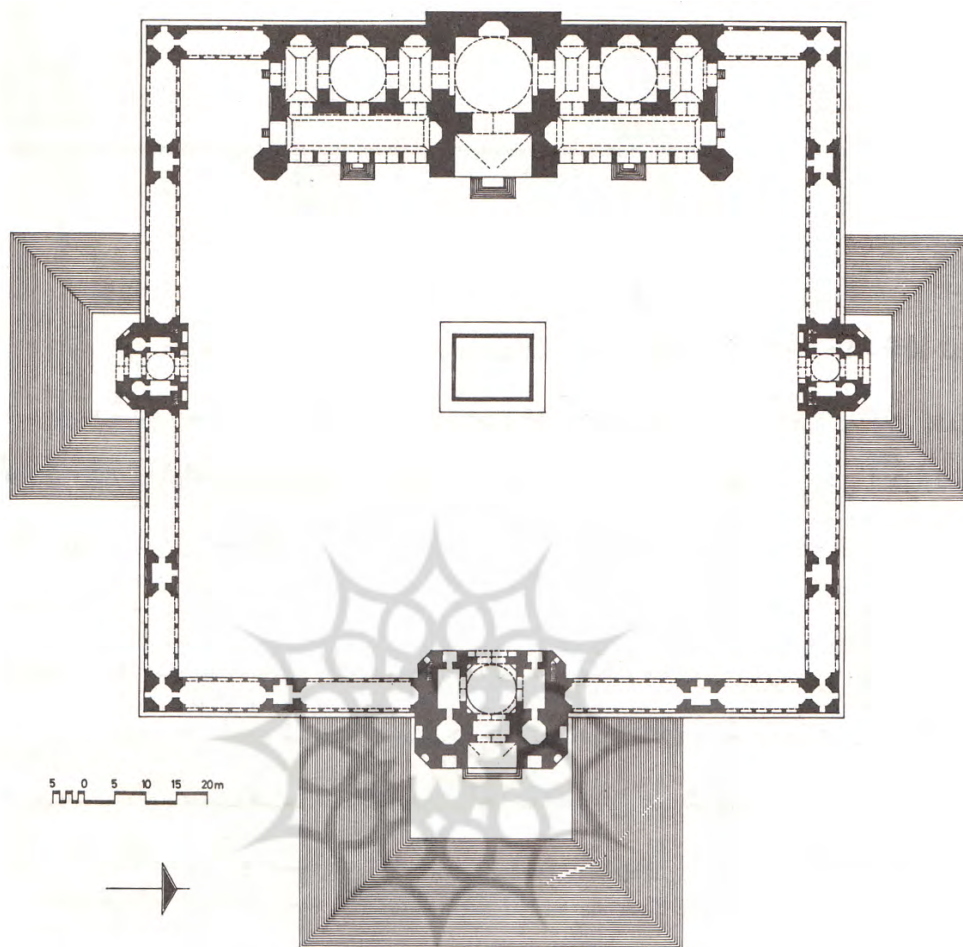

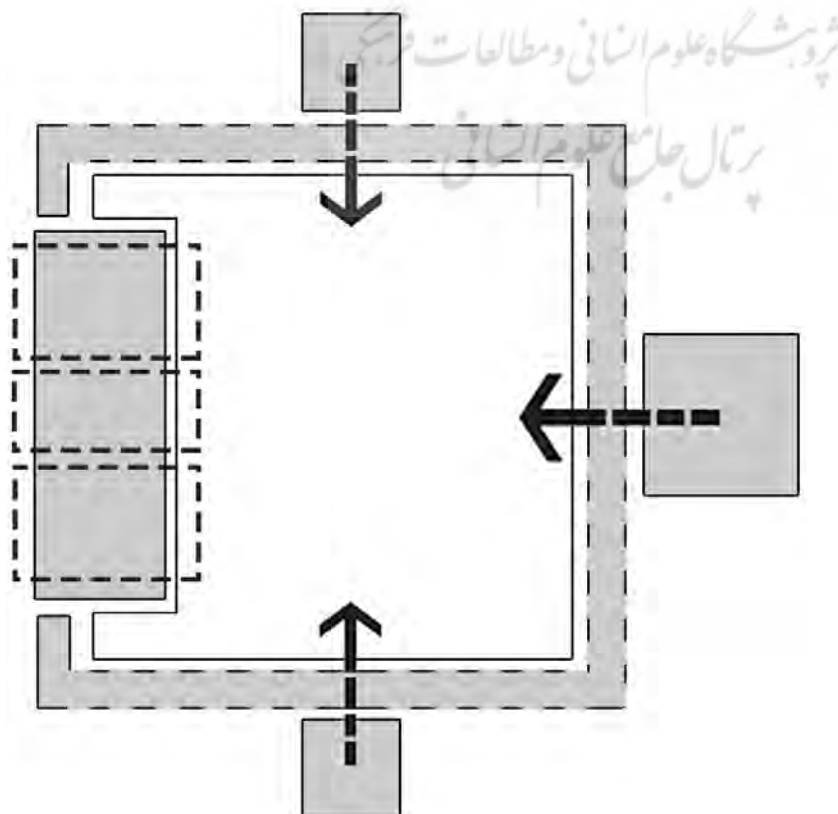
تصویر ۱۹. دیاگرام تقسیمات سه تایی شبستان روبه قبله و دسترسی های سه گانه در مسجد جامع احمدآباد. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۲۰. شبستان روبه قبله مسجد جامع دهلی (شاه جهان). عکس: گوران عرفانی، ۱۳۹۱.

تصویر ۲۱. پلان مسجد جامع دهلی.
مأخذ: کخ، ۱۳۷۳: ۱۱۹.

تصویر ۲۲. دیاگرام تقسیمات
سه تایی گنبدخانه‌ای و شبستان
روبه قبله، ورودی‌های دوسویه
شاخص سه گانه و رواق‌های شفاف
در مسجد جامع دهلی.
مأخذ: نگارنده.

شکوه و عظمت خاصی جلوه‌گر ساخته و به مخاطب انتقال می‌دهند. دسترسی، به ورودی‌های مساجد هندی با پلکان وسیع است که این ویژگی همراه با قرارگیری مسجد روی صفا و ورودی‌های شاخص، باعث ایجاد حس عظمت‌گرایی در مساجد هندی شده است. تزیینات سنگی مساجد شامل خطوطی آیات قرآن کریم، روایات، اشعار، وقف نامه‌ها و ... است. مشبک‌های سنگی نیز به صورت نورگیر، نقش و نگاره‌های هندسی و گیاهی شامل گل‌وبته و اسلیمی‌ها است. ویژگی‌های مشابه با الگوی معماری مساجد اولیه اسلامی شامل شبستان روبه‌قبله، ورودی به میانسرا و موقعیت مرکزی مسجد است. بیشتر مساجد هندی در مرکز محل و هم‌جوار با بازار قرار گرفته‌اند. شبستان‌ها روبه‌قبله در سمت غرب مسجد واقع شده‌اند. ویژگی‌هایی که از الگوی معماری مسجد ایرانی اقتباس شده شامل الگوی چهار ایوانی است که به صورت ورودی‌های دوسویه شاخص اطراف میانسرا در مساجد هندی دیده می‌شود. دیگر ویژگی‌های اقتباسی میانسرا، موقعیت مرکزی مسجد و هم‌جواری با بازار است. اغلب مساجد هندی دارای میانسرا هستند و گرداگرد آن رواق‌های کم‌عمق قرار گرفته که در برخی مساجد مانند جامع دهلی دیوار بیرونی رواق‌ها نیز حذف شده و با توجه به قرارگیری مساجد هندی در ارتفاع، امکان دید وسیعی برای بهره‌گیری از مناظر اطراف به وجود آمده است. مساجد هندی دارای ورودی‌های شاخص ایوان مانند در اطراف میانسرا هستند این ورودی‌ها دوسویه یعنی از سویی رو به میانسرا و از دیگر سو رو به بیرون مسجد دارند (جدول ۱).

طرح چهارایوانی، کتیبه‌های متعدد و کتیبه‌ای بلند بر رخ شبستان، وجود جفت منار متقارن، حوضی در میانه صحن و تقلید از آرایه‌های معماری ایرانی مانند کاربندی همگی نشان از تأثیرپذیری مسجد جامع جهان نما (شاه جهان) از مساجد ایرانی دارد (نظری و نیک‌زاد، ۱۳۹۳ : ۴۸). همچنین تقسیمات سه‌تایی در نمای کلی بدنه شبستان و گنبد‌های آن وجود دارد. در این بنا از الگوی چهار ایوانی در جانمایی ورودی‌های شاخص شبیه ایوان، الهام گرفته شده است و رواق‌های کم‌عمق اطراف میانسرا آنها را به هم وصل نموده است. قرارگیری بر صفا و اشراف به مناظر اطراف باعث شده که دیوار خارجی رواق‌های اطراف میانسرا حذف شده و چشم‌انداز وسیعی در اطراف میانسرا در پناه رواق‌ها به وجود آید.

تحلیل الگوهای معماری مساجد هند

در این قسمت ویژگی‌های الگوی مسجد در هند با ویژگی‌های معماری معابد هند، معماری مساجد اولیه اسلامی و معماری مساجد ایرانی مقایسه تطبیقی شده‌اند (جدول ۱). با ارزیابی نمونه‌های مذکور ویژگی‌های برگرفته از معماری معابد هند در مساجد هندی شامل تقسیمات سه‌قسمتی، قرارگیری بنا بر روی صفا، استفاده از عنصر پله جهت عظمت‌گرایی و کاربرد ساختمایه (مصالح) مشابه در تزیینات است. بدین گونه که مساجد هندی دارای تقسیمات سه‌تایی گنبدخانه‌ای رو به قبله بوده و تقسیمات منفرد در بدنه‌ها به‌ویژه تقسیمات سه‌تایی مانند جامع اجمیر و جامع احمدآباد دیده می‌شود. همچنین مساجد هندی بر روی صفا (در ارتفاع) قرار گرفته‌اند از این رو

جدول ۱. ویژگی‌های برگرفته شده از معماری بومی هند، مساجد اولیه اسلامی و ایرانی در الگوی معماری مساجد هند و خلق ویژگی‌هایی در دوره اسلامی. مأخذ: نگارنده.

ردیف	ویژگی‌های الگوی مسجد هندی	تحلیل الگوهای معماری		
		مساجد اولیه اسلامی	معماری ایرانی	معماری هند قبل از اسلام
۱	قرارگیری مسجد در مرکز و هم‌جوار با بازار	*	*	
۲	شبستان‌های واقع در غرب مسجد (به جهت قبله)	*		
۳	تقسیمات سه‌تایی گنبدخانه‌ای		*	*
۴	تقسیمات منفرد بدنه‌ها (سه‌تایی)			*
۵	قرارگیری مسجد بر روی صفا		*	
۶	میانسرا	*	*	
۷	رواق‌های کم‌عمق و شفاف		*	*
۸	ایوان‌های دوسویه (الگوی اصلی آن، ایوان در معماری ایران)	*	*	*
۹	الگوی پلان چهار ایوانی	*	*	
۱۰	ورودی‌های مسجد با پلکان‌های وسیع		*	*
۱۱	تزیینات سنگی		*	*

نتیجه گیری

تحقیق حاضر نشان داد که ویژگی‌های معماری در نمونه‌های ابتدایی مساجد هندی، ترکیبی از ویژگی‌های معماری معابد هندی و الگوهای مساجد اولیه اسلامی مانند جهت گیری بنا بر اساس قبله، حذف مجسمه و نقوش انسانی و حیوانی بوده است. به دیگر سخن در دوره‌های آغازین مبنای الگوی مساجد هندی بهره‌گیری از ترکیب الگوی معماری معابد هندی و مساجد اولیه اسلامی بوده است. معماری مساجد هند در سیر تحول خود از ویژگی‌های معماری تمدن‌های اسلامی همسایه به‌ویژه مساجد ایرانی مانند الگوی میانسرا و پلان چهار ایوانی مسجد، بهره برده است. بدین ترتیب مساجد هندی با ترکیب ویژگی‌های کهن معماری بومی خود با مساجد اولیه اسلامی و ایرانی، به الگویی ترکیبی و جدید در معماری مساجد جهان اسلام با ویژگی‌های منحصر به خود دست می‌یابد. این ویژگی‌ها شامل رواق‌های کم‌عمق و شفاف اطراف میانسرا برای بهره‌گیری از مناظر اطراف، ایوان‌های دوسویه با پلان چهار ایوانی اطراف میانسرا و تزئینات اسلامی مانند نقوش هندسی، گل‌وبته و اسلیمی‌ها با مصالح سنگی است که به الگویی خاص، برای معماری مساجد هند تبدیل شده است.

فهرست منابع

- پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۸۲. سبک‌شناسی معماری ایرانی. چاپ دوم. تهران: پژوهنده.
- بلر، شیلا و بلوم، جان‌اتان. ۱۳۹۰. هنر و معماری اسلامی (۲). ت: یعقوب آژند. چاپ چهارم. تهران: سمت.
- جرج، میشل. ۱۳۸۰. معماری جهان اسلام. ت: یعقوب آژند. تهران: مولی.
- دیزانی، احسان. ۱۳۹۲. ساختار شکل در ابنیه آیینی اسلام. هنر و تمدن شرق، (۲): ۱۷-۱۲.
- کخ، ابا. ۱۳۷۳. معماری هند، در دوره گورکانیان، ت: حسین سلطان‌زاده. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- گاردنر، هلن. ۱۳۷۴. هنر درگذر زمان. ت: محمدتقی فرامرزی. چاپ سوم. تهران: نقش جهان.
- نظری، فرهاد و نیک‌زاد، ذات‌الله. ۱۳۹۳. بررسی زمینه‌های پیدایش مسجد جهان‌نمای دهلی. فصلنامه علمی-پژوهشی شهراسلامی ایرانی، (۱۶): ۴۳-۵۳.
- Albanese, M. (2000). *Architecture in india, Original from the University of Michigan*. Michigan: Publisher Om Book Service.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی